

*Sipos Gábor*¹

LELKIPÁSZTORI VIZSGA A 17–18. SZÁZADI
ERDÉLYI REFORMÁTUS ZSINATOKON²

ABSTRACT

Pastoral Examinations during the Reformed Synods of Transylvania in the 17th and 18th Century

From 1623 on, the Reformed Church in Transylvania held a synod once a year, when the examination of young ministerial candidates took place. The exam was based on the model of a faith dispute, i.e., the candidates argued with the opponents based on the chapters of the Second Helvetic Confession. A professor of theology of one of the Reformed colleges led the exam, which lasted three days. Those who passed the exam received their degrees and were ordained as ministers in a solemn ceremony.

Keywords: Second Helvetic Confession, Synod of the Reformed Church, dispute, ordination of ministers

A lelkipásztori pályára készülők iskolai tanulmányaik bevégeztével vagy külföldi egyetemjárásukról hazatérve lelkészi állást vállaltak valamelyik egyházközségben vagy a patrónus főúr udvarában az illetékes esperes jóváhagyásával. Ugyanakkor kötelezték magukat arra, hogy a legközelebbi országos zsinaton ordináltatják magukat.

- 1 *Sipos Gábor*, (PhD, habil.), történész, emeritus professor kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézet, nyug. főlevéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár. gsipos13@gmail.com
- 2 A tanulmány az alábbi kiadvány adatainak felhasználásával készült: BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ÓSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, I. 1591–1714; II. 1715–1770. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok I/1–2.) BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, III. 1771–1789; IV. 1790–1800. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2001. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok I/3–4.)

Az esperesek nyilvántartották az egyházmegyékben ideiglenes felhatalmazással szolgáló lelkészjelölteket, a zsinatot megelőzően számukra előzetes vizsgát tartottak a tavaszi parciálison, a nem eléggé felkészült jelölteket nem is bocsátották a közzsínat elé.

Erdélyben a 17. század legelején évente kétszer, télen és nyáron tartottak zsinódusi üléseket, 1623-tól csupán egyszer, mégpedig Szentháromság vasárnapja utáni második vasárnapval kezdődően.³ A gyűlés akár egy hétig is eltarthatott, de általában négy-öt nap alatt bevégezték a napirendet.

A résztvevők már szombaton megérkeztek a meghívóban kijelölt helyre, a délutáni istentisztelet után a főjegyző számba vette a procedensek, vagyis a lelkészjelöltek ajánlóleveleit, majd a püspök tudtával összeállította sorrendjüket. A névsor egyúttal rangsornak is számított, előbb szerepeltek az akadémiták, utánuk pedig az itthon tanultak. Mindkét csoportban valamilyen, ma már nem rekonstruálható szempont szerint alakították ki a sorrendet, ebből időnként vita származott.⁴ Vasárnap reggel a püspök vezetésével vonultak be az atyák a templomba, ahol előre kijelölt lelkipásztor hirdette az ígét. Ezután a püspök felolvasta a jelöltek névsorát és az ajánlóleveleket. Délután a zsinat ugyancsak istentisztelettel folytatódott.⁵

Hétfőn a reggeli áhítat után két részre oszlott a zsinat, a püspök a főjegyzővel, az esperesekkel és egyházmegyei főjegyzőkkel a parókiára vonult, ott tárgyalták meg a különféle egyházkormányzati ügyeket, határozattervezeteket, a fegyelmi ügyeket és a válópereket.

A másik rész a püspök által kinevezett vizsgálónök (általában kollégiumi professzor) vezetésével a templomban maradt, és kezdetét vette a több napig tartó nyilvános lelkészi vizsga. Ezen kötelezően megjelentek a jelöltek egyházközségének küldöttei vagy az udvari papot tartó mágnás családok tagjai – az 1619-ben hozott zsinati határozat leszögezte, hogy tanúságtétel végett szükséges a jelenlétük.⁶ 1653 novemberében a kolozsvári szász református gyülekezet másodlelkészenek, Jakob Merkeliusnak az ordinálására az egyházközség főgondnoka, Várad Miklós szekerezett „Enyedre a generalis papok gyűlésére nyolc personakkal együtt”.⁷ 1634-ben azt is szabályozta a synodus, hogy az esperesek minden reggel vegyék számba a traktusukból jelen lévő lelkipásztorokat, együtt menjenek a püspök szál-

3 Kónya Ferenc *Acta Synodi Generalis* c. másolatgyűjteménye (A Küküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban) p. 10.; BOD Péter: *Erdélyi református zsinatok végzése 1606–1762.* (kiad. Buzogány Dezső – Sipos Gábor) Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1999. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3.) 39.

4 A procedensek sorrendjéről lásd: S. SÁRDI Margit (kiad.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* Budapest, Akadémiai, 1992. 252–254, 89–90.; A Wesselényi család zsidói levéltára a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében. 436. cs. f. 29–30. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: FőkonzLvt) 79/1747.

5 FőkonzLvt 23/1760., FőkonzLvt 59/1767.

6 BOD: *Zsinatok*, 37; KÓNYA: *Acta*, p. 8.

7 HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* II. Budapest–Szeged, 1966, 284.

lására, onnan pedig ünnepélyes menetben a templomba. Délután ugyanezt az eljárást kellett követni.⁸ Egy évvel később a zsinat visszatért e tárgyra, előírva, hogy a vizsga idején senki se kószáljon a piacon, annál kevésbé dorbézoljon a csapszékeken, hanem legyen jelen a templomban. Indoklásul leszögezte, hogy az együtt-lét egyik fontos célja a hittételek dogmatikai megvitatására való felkészülés „az ellenfelek ellen” (contra adversarios), ezért szükséges a lelkészek és iskolames-terek teljes számú jelenléte. E meghagyás betartását meghatalmazott felügyelők (exploratores) ellenőrizték, vétség esetén pedig nem maradt el a szigorú dorgálás.⁹

1620-ban jegyezték fel, hogy a régi hagyomány szerint a háromszéki unitáriusok a református zsinatba jártak, és ott ordinálták őket.¹⁰ 1631-ben az unitárius lelkészjelöltek vizsgáztatását és felavatását a saját zsinatuk hatáskörébe utalták, az egyházkormányzati és fegyelmi kérdéseket viszont a háromszéki unitárius lelkipásztorok is a református zsinatokon tárgyalták.¹¹

Isaac Basire gyulafehérvári professzor 1656-ban javasolta a zsinatnak, hogy a vizsgán felváltva legyen jelen két esperes, hogy segítséget nyújtsanak az elnöknek és biztosítsák a jó rend fenntartását („a tisztességes disputa ne fajuljon rendetlen veszekedésé”).¹²

Mivel a lelkipásztori munkára való alkalmasságot – dogmatikai tételek feletti disputációkkal – elsősorban a hitvédelem szempontjából igyekeztek a vizsgán értékelni, a sikeres és hathatós érveléssel mérték fel a jelöltek teológiai képzettségét. A vita témáját két-három hónappal a zsinat kezdete előtt a püspök közölte az espereseknek címzett meghívóban, amelyet aztán meghatározott sorrendben köröztettek mindegyik egyházmegyében. 1641-ben Geleji Katona István a nevezetes kolozsvári zsinatra bocsátott ki „disputatoria való theseseket a Szentírásból az isteni állatnak egységéről és annak személyeinek háromságokról”.¹³ E gyűlésre még visszatérünk.

1656-ban Isaac Basire gyulafehérvári professzor állította össze a vitatételeket, a tíz tézis nyomtatásban is megjelent, címlapja szerint a vitatkozás három napig tartott.¹⁴ 1681-ben a Második Helvét Hitvallás 3. és 4. fejezete alapján zajlott

8 BOD: *Zsinatok*, 41–44; KÓNYA: *Acta* p. 11–15.

9 KÓNYA: *Acta*, p. 16–17; BOD: *Zsinatok*, 44–45.

10 KÓNYA: *Acta*, p. 9.

11 BENCZÉDI Gergely: Egyháztörténelmi adatok, *Keresztény Magvető* 19(1884/6), 352–353.

12 KROPF Lajos: Az erdélyi reformátusok 1656-iki marosvásárhelyi közzsínata történetéhez, *Erdélyi Múzeum* 27(1910/4), 210–213.

13 GELEJI KATONA István: *Titkok titka*. Gyulafehérvár, 1645 (RMNy 2103).

14 [FENSER, Johannes]: *Pro unitate verae ecclesiae ... decas thesium*. Albae Juliae, Martinus Major, 1656 (RMK II. 849), a címlapon kihagyva a zsinat helye, hónapja és napja a kézírásos pótlás végett. Címlapváltozata (Albae Juliae 1656, RMK II. 850) nyomtatásban közli a zsinat helyét és időpontját, jelezve, hogy a zsinat után a téziseket a gyulafehérvári Academicum Collegiumban is megvitatták. Utóbbit az esztergomi Simor Könyvtárban 2-38-1/7967/B, coll. 12 jelzet alatt őrzik, másolatát az OSZK Régi Nyomtatványok Tára munkatársai, elsősorban V. Ecsedy Judit, illetve Hegedűs András igazgató jóvoltából használtuk.

a disputa,¹⁵ a következő évtizedekből fönmaradt szórványos adatok arra utalnak, hogy a Hitvallás két-három fejezete került sorra a zsinatokon, nem feltétlenül sorrendben. Bod Péter Horti István püspök tevékenységét méltatva kiemelte az alapos vizsgáztatást: „Küküllőváron 1688-dik esztendőben Generalis Sinodust tartván, a papságra felszentelendőket megpróbáltatta s vizsgáltatta a Helvetika Konfessio és Palatina Kátékésisből szorgalmatosan, efelett a bibliai zsidó és görög nyelvekből, melly dologban a preses volt Dési Márton enyedi professor, a censeáló pediglen Szatmárnémeti Sámuel, a kolosvári professor. Sokan szép jeleket adták előmeneteleknek s tanúságuknak mind a nyelvekből s mint a szent írás szerint való tudományból, de ismét nyolcan találtattak, akik a papi hivatalra alkalmatosaknak nem ítéltvén megvettettek s fel nem szenteltek.”¹⁶

Horti püspök újítása annyiban időtállóan bizonyult, hogy a 18. század első felében a disputáció mellett a nyelvi felkészültségükről is számot adtak a jelöltek. 1718-ból van adatunk a vizsgaanyag bővülésére vonatkozóan: a Heidelbergi Kátét immár minden procedensnek kívülről tudnia kellett.¹⁷ A következő évben már a zsinati meghívóban is szerepelt az előírás, hogy „azok a jelöltek, akiknek kevesebb kegyelmi ajándék adatott, és a teológia tanulmányozásában nem sokat haladtak előre, tekintsék kötelességüknek megtanulni szóról szóra a Heidelbergi Kátét, s azt a hiányosságot, hogy nem voltak képesek disputálni, pótolják a káté kérdéseire adandó pontos válaszokkal.”¹⁸

1711-ben a Főkonzisztórium a vizsgáztatás szigorítását igényelte a Küküllővárott összegyűlt zsinati atyáktól, kérte, hogy szűrjék ki az alkalmatlan jelölteket, kiknek „sem tudományok, sem erkölcsök” nem méltó a szent hivatalhoz. Válaszában a szinódus a nemrég véget ért kuruc szabadságharc okozta nyomorúságokra hivatkozott: „Eleitől fogva a Szent Generalis praevio rigido examine (szigorú előzetes vizsga után) szokta az ecclesiakba exmittálni a praedikátorokat, most is azt cselekeszi, csakhogy az Istennek közönséges, keserves ítéletiből sokan az ecclesiakból decedálván, kénentették a Szent Generalis csekély tudományú embereket felvenni, csak légyenek jó erkölcsűek s exemplaris emberek az ecclesiában.”¹⁹

Az opponensek személye sokat változott a tárgyalt két évszázad során. 1626 júniusában két gyulafehérvári iskolarektor, valamint a kolosvári, marosvásárhelyi és az enyedi iskola rektorai szerepeltek a vitapartnerek sorában, mellettük a dévai és a vajdahunyadi lelkipásztor vett részt a vitában Geleji Katona István

15 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 658, 8. cs. 2066. Kettőbehajtott félív első oldalán, a negyediken az enyedi esperesnek és lelkésztársainak szóló címzés. A 3–4. oldalon az enyedi esperes körlevele a zsinat előtt megtartandó parciálisról, mellette a cursus.

16 BOD Péter: *Smírnai szent Polikarpus, avagy ... erdélyi református püspököknek historiájok*, [Nagyenyed, 1766], 133–134.

17 KÓNYA: *Acta*, 54–56; Bod: *Zsinatok*, 66.

18 A Hunyad–Zarándi Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, protocollumok I/2. (a továbbiakban: HZEhmLvt prot. I/2.) p. 150–151.

19 FőkonzLvt 49/1711., 54/1711.

fejedelmi udvari pappal együtt.²⁰ Tofeus Mihály püspöki szolgálatának első zsinati meghívójában 1681-ben az előző évben ordinált fiatal lelkészeket nevezte ki opponenseknek, a frissen ordinált lelkipásztorok zsinati jelenléte kötelezővé vált.²¹ A 18. század elején a frissen felavatott lelkészek mellé a kollégiumok felső osztályos, teológiát hallgató képzett diákjait is bevették a vitapartnerek sorába. Utóbbiak számára az 1718-ban tartott synodus meghívója azt is előírta, hogy „ne csak maguk gyűjtögette érveket hozzanak fel és használjanak, hanem olyanokat is, amelyeket korábban az ellenfelek szedettek össze”.²² Tevékenységük egyúttal a szakmai képzés részének is számított. Így jelent meg Kovásznai Sándor marosvásárhelyi diákkorában két ízben is a zsinaton, 1753-as enyedi szereplésekor egy jelen lévő nemes ember meg is dicsérte.²³

A disputákra beosztott opponensek között a lelkipásztori pályára készülő deákok mellett a kollégiumokban tanuló főnemesi ifjak is szerepeltek, számukra a részvétel a nyilvános fellépés gyakorlását jelentette. 1721-ben Radnóton Teleki Pál fia, Ádám, a későbbi generális jeleskedett az enyedi opponensek között,²⁴ ez láthatólag családi hagyománnyá vált, mert a generális fia, a Cid-fordító Teleki Ádám 1769-ben a dési zsinatra küldte Ádám nevű fiát. Kísérője, tiszteletes Tordai Sámuel részletesen beszámolt a vizsgáról: „az úrfi magát igen jól viselte, bátran, szépen, minden megakadás nélkül proponált, mert nagy gondom volt reá, sokaktól tudakoztam, mindenek dicsérték, tiszteletes esperest uram maga is hallgatta s dicsérte.” 1762-ben a sárpataki zsinat vizsgáját az özv. Teleki Lajosné Bethlen Kata költségén megújított templomban tartották, ahol „legelsőbben is opponált” az özvegy grófné „logicit tanuló nagyobbik fia, gróf Teleki Lajos úrfi 16 esztendőskorában.”²⁵

Amennyire elszórt adatokból rekonstruálhatjuk a vizsga lefolyását, a szintén sorrendbe állított opponensek egyike kiállt az úrasztalához, és előadta a tételét, a jelöltek sorrendjében következő procedens pedig válaszolt. Ha nem sikerült választ adnia, a következő lelkészjelölt adta meg a feleletet. Mindezt a kollégiumi professzorok közül kijelölt elnök és fő vizsgabiztos ellenőrizte, mellettük figyelték a vitakozás lefolyását az egyházmegyék vizsgabiztosnak kinevezett képviselői.

20 Bejegyzések a Jean CALVIN: *In librum Psalmorum commentarius*. Genevae 1564. c. kiadvány Marosvásárhelyen, a Teleki-Bolyai Könyvtárban Bo 1721 jelzet alatt őrzött példányának első és hátsó tábláján.

21 MOL P 658, 8. cs. 2066 – lásd fent.

22 HZEhmLvt prot. I/2. p. 150–151.

23 KOVÁSZNAI Sándor: *Az ész igaz útján*. (kiad. Kocziány László). Bukarest, Kriterion, 1970, 100–101.

24 Nagy Géza másolatgyűjteménye az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban NG-gy.) V. 39, összeolvasott másolat. Eredetije: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Teleki László lt. Teleki Ádám ekkor a kolozsvári kollégiumban tanult, más diákokkal együtt mehetett a zsinatra.

25 NG-gy. V. 193. Eredetije: ENMLvt, Teleki László lt.-ban, összeolvasva 1945. I. 8. A levélboríték hátán gr. Teleki Ádám feljegyzése: „Tiszteletes Tordai Sámuel uram válasza a dési Generalis Synoduson édes kis Áduskám maga jó viseletéről. A Herczeg őkegyelme causaja iránt való jó aspectusokról. 6-ta Junii 1769.”

Hermányi Dienes József az 1730-ban Vajdaszentiványon tartott gyűlés lelkészi vizsgájáról igen életszerű képet örökített meg. „Ajtai Szabó Gyurka barátom [...] velem együtt szentelék is a szegény frater ignorantiaet Vajdaszentiványon pókái pappá, és a censurán úgy oltalmaztam szegényt, hogy az opponensek nemigen szoríthatták meg, de csak általláztott, hogy tudatlanka, és Póka igen közel lévén a synodushoz, sok hallgatói nekie általjöttek hallgatni, s feles nemesség lévén ottan, valóba sajnálják vala, hogy nem felelhet az új pap, hanem én emelgetem a szent rudat, és szomorán beszéllek vala nékem is.”²⁶

E hagyományos vizsgarend korszerűsítésének igénye az 1770-es években vetődött fel, 1773-ban már „az új norma szerint” a disputáció helyett a kérdés-felelet (erotematice) módszerrel az egész Hitvallásból vizsgáztak a jelöltek, emellett a „moralis philosophiából, eklézsiái históriákból, zsidó és görög antiquitasokból és nyelvekből” is számot adtak tudásukról.²⁷ 1800-ban a zsinat előírta, hogy „ezután a procedensek az éneklésben is, mint az isteni tisztelet egy nevezetes részében megvizsgáltassanak”.²⁸

A lelkészjelöltek vizsgájának ünnepélyességét a 17. században alkalmanként a fejedelem jelenléte is emelte. Milotai Nyilas István a *Speculum Trinitatis* (Debrecen, 1622) című művének előszavában dicsérte meg Bethlen Gábort: „Fölségednek is tisztességes jó híre, neve megmarad, hogy sohult itt Erdélyben a fölséged birodalmában olykor közönséges Synatt yok nem lehetett az evangelicus egyházi szolgálaknak, melyben fölséged be nem ment volna, és a Szentírásból álló exament, mely indíttatott az egyházi szolgálatra kibocsátandóknak próbálásokra, nagy figyelmen nem hallgatta volna.”²⁹ I. Rákóczi György két ízben is részt vett a közzsinaton, 1641-ben a már említett ülésre Lorántffy Zsuzsanna és kisebbik fia, Zsigmond is elkísérte, és – Geleji Katona püspök visszaemlékezése szerint – „kezdetitől fogva mind végéig, úgymint negyed egész napestig minden unalom nélkül napjában kétszer, ... benn volt, és a disputatit nem csak hallgatta, hanem Istentől adatott bölcs értelme szerént ugyan igazgatta is”.³⁰ Ekkor a vizsga-disputációk is sajátos módon, „élesben” zajlottak, Bod Péter szerint a gyűlésen „a fejedelem parancsolatjából jelen kellett lenni az unitarius professoroknak és tudósoknak, hogy opponáljanak”.³¹

A 18. században a református arisztokraták jelenléte tette társadalmi eseménnyé a lelkészi vizsgát. 1754-ben a marosvásárhelyi zsinaton gr. Lázár János, az erdélyi rendek elnöke, a református egyház egyik főgondnoka két napon át kísérte figyelemmel meghívott udvari lelkipásztora, Zágoni András szereplését, és mivel külön felhívták

26 S. SÁRDI: *Hermányi*, 173.

27 FőkonzLvt 87/1773.

28 Uo. 196/1800.

29 MILOTAI NYILAS István: *A Speculum Trinitatis*. Debrecen, Rheda Péter, 1622. (RMNy 1262) 1622. január 17-én keltezett, Bethlennek szóló ajánlásában.

30 GELEJI: *Titkok titka*.

31 BOD: *Smirnai*, 82.

a figyelmét a jól disputáló vásárhelyi diákra, Kovásznai Sándor előadását is meghallgatta, „aki előállván az asztalhoz, opponála magyarul (az úri asszonyok kedvéért is)”.³²

A vizsga végeztével az elnök és a traktusbeli vizsgabiztosok jelentést tettek az eredményről a püspöknek, majd a zsinat két része egyesült a lelkészavatási ceremónia idejére. A sikeresen vizsgázók a templomban meghallgatták a püspök peroratócióját „a papi szent hivatal” méltóságáról és „a világtól való szokott megvetetéséről”. Utána fennhangon tettek ígéretet a lelkipásztori hivatás felvállalásáról, majd térden állva esküt tettek, a püspök, a főjegyző és két-három esperes pedig kézrátétellel áldotta meg és avatta fel őket a szolgálatra. Eközben a gyülekezet a *Jövel Szentlélek Úristen* fohászkodást és az Apostoli Hitvallást énekelte. A püspök hálaadó imával zárta az ünnepélyes aktust.³³

Bizonyítványukat (formata) a főjegyző állította ki latin nyelven, és aláírta, a 18. század közepétől már nyomtatott úrlapokat használtak. Ezekre kiváltképpen ügyeltek a lelkészek, az egyik fennmaradt, 1702-ben kiadott oklevél a tulajdonos, Berzétei K. János keménytablás kéziratkötetének előzéklapjára van ragasztva.³⁴

BIBLIOGRÁFIA

- BENCZÉDI Gergely: Egyháztörténelmi adatok, *Keresztény Magvető* 19(1884/6).
- BOD Péter: *Erdélyi református zsinatok végzése 1606–1762*. (kiad. Buzogány Dezső – Sipos Gábor) Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1999. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Füzetek 3.)
- BOD Péter: *Smirnai szent Polikarpus, avagy ... erdélyi református püspököknek historiájok*, [Nagyenyed, 1766].
- BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ŐSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, I. 1591–1714; II. 1715–1770. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok I/1–2.)
- BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, III. 1771–1789; IV. 1790–1800. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2001. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok I/3–4.)
- [FENSER, Johannes]: *Pro unitate verae ecclesiae ... decas thesium*. Albae Juliae, Martinus Major, 1656 (RMK II. 849)
- GELEJI KATONA István: *Titkok titka*. Gyulafehérvár, 1645 (RMNy 2103).
- HEREPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Budapest–Szeged, 1966.

32 KOVÁSZNAI: *Az ész igaz útján*, 106.

33 FőkonzLvt 37/1756.

34 Berzétei kéziratkötetének előzéklapjára ragasztva (a Küküllői Egyházmegye könyvtára a kolozsvári Preotestáns Teológiai Intézet könyvtárában nr. 138). A formata a kolozsvári református nyomdában készült Misztótfalusi Kis Miklós kurzív betűivel.

- KOVÁSZNAI Sándor: *Az ész igaz útján.* (kiad. Kocziány László). Bukarest, Kriterion, 1970.
- KROPF Lajos: Az erdélyi reformátusok 1656-iki marosvásárhelyi közzsinata történetéhez, *Erdélyi Múzeum* 27(1910/4).
- MILÓTAI NYILAS István: *A Speculum Trinitatis.* Debrecen, Rheda Péter, 1622. (RMNy 1262).
- S. SÁRDI Margit (kiad.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* Budapest, Akadémiai, 1992.